

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ II ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ

Тунник М.О.

У статті розглядається історія розвитку соціальної психології починаючи з II чверті XX століття. Проведено аналіз джерельної бази і на її основі визначено напрямки розвитку цієї науки. Зроблено висновки про те, що вітчизняна наукова спадщина багата на соціально-психологічні ідеї, які мають власний шлях і свої особливості розвитку.

Ключові слова: соціально-психологічні ідеї, вітчизняна наукова спадщина, наукова школа.

Постановка проблеми. Визнання соціальної психології як окремої дисципліни і подальший її розвиток та перетворення на академічну науку зумовили повернутися до моменту її кристалізації у вітчизняних наукових колах. Тим більше, що дослідження вітчизняної наукової спадщини на наявність соціально-психологічних ідей має велике значення як для самої соціальної психології, так і для збагачення вітчизняної науки взагалі.

Мета. Маємо намір проаналізувати праці вітчизняних наукових діячів II чверті XX століття, які мають пряме або опосередковане відношення до теоретичних і методологічних проблем соціальної психології, що у свою чергу, дасть можливість показати шляхи розвитку цієї науки на теренах нашої держави.

Об'єкт та предмет дослідження. Об'єктом дослідження є письмові тексти (монографії, книги, статті) вітчизняних науковців, які містять в собі ідеї соціально-психологічного спрямування. Предметом дослідження стали наукові ідеї соціально-психологічного спрямування, що розроблялися в межах філософських, педагогічних та біологічних наук.

Дослідження історії розвитку вітчизняної психологічної думки в нашій державі було розпочато в 50-х роках за ініціативи та під керівництвом Г. Костюка [16]. Вивчалася переважно історія вітчизняної психології XVII – початку XX століття В. Роменцем [19]. На сучасному історичному етапі аналіз становлення і розвитку вітчизняної соціальної психології здійснено Л. Орбан-Лембрик [17], розвитку психології на території Слобожанщини – О. Івано-

вою [15], історії психології Західної частини України – І. Данилюк [13].

Проте в рамках цих досліджень була висвітлена лише історія розвитку психології взагалі, а цілісної картини розвитку саме соціальної психології ще не було представлено. Зокрема, майже не досліджена наука, яка розвивалась у стінах Київського, Харківського, Одеського та Львівського університетів. А ці навчальні заклади відіграли значну роль у становленні вітчизняної соціальної психології як окремої дисципліни.

Аналіз розвитку вітчизняної наукової спадщини на наявність соціально-психологічних ідей II чверті XX ст. можна здійснювати трьома шляхами. Перший із них - характеристика історичної епохи та подій, які давали поштовх для розвитку науки; другий – це дослідження тогочасних неформальних наукових об'єднань, наукових шкіл, течій, які існували в основному при навчальних закладах; третій – аналіз праць вітчизняних науковців, які стосуються соціальної психології.

Починаючи вже з II чверті XX ст. чітко простежуються тенденції розвитку соціальної психології. На ці тенденції наклала свій відбиток епоха, яка вимагала від науки відповідного напрямку згідно з соціальними потребами, а точніше, була залежною від політичного спрямування, зумовленого ідеологією влади. Прикладом такої залежності є східна частина сучасної території України, яка в той час перебувала під владою більшовицької Росії, і це, у свою чергу, обумовило предмет досліджень – різні напрями соціальної психології колективу, які позначилися на розвитку дитячої та педагогічної психології. У такій ситуації і відбувається інтенсивний розвиток педології, що ставила перед собою завдання – допомогти у вихованні нової людини нового суспільства. Натомість соціально-психологічні ідеї тієї частини України, яка знаходилася ближче до Польщі та Чехословаччини, зазнали впливу Варшавської філософської школи.

Що стосується матеріалів неформальних наукових об'єднань, шкіл, течій, то ми маємо надзвичайне різнобарв'я типів та різних напрямків в науці, що частково зливалися між собою. І це ускладнює аналіз, що не є опрацьованим і досі серед науковців, які досліджують історію розвитку соціальної психології в Україні. Тому наша характеристика може бути лише дуже загальною і умовною, але головні її ознаки легко підтвердити окремими прикладами, що ми і будемо намагатися зробити.

На початку ХХ ст. Україна мала низку наукових центрів: Київ, Харків, Одеса, Львів. Ці міста були осередками тогочасної науки, серед якої і почала виокремлюватися в самостійну дисципліну вітчизняна соціальна психологія. Виходячи з того, що названі міста знаходилися у цих різних частинах України, то автором було виділено наукові осередки, де розвивалася соціальна-психологія – це київська, харківська, одеська та львівські наукові школи.

Почнемо з **Львівської наукової школи**. Львівський університет, який був головним генератором наукових ідей в західній частині України, в тому числі ідей соціально-психологічного спрямування, мав тісні зв'язки з Варшавським університетом. Такий союз породив ключові аспекти розроблення наукових проблем. У цей період у Львівському університеті працював польський філософ К. Твардовський, який згуртував навколо себе групу науковців, що працювали в царині філософії, педагогіки та психології.

Одним з послідовників ідей цього філософа став С. Балеї. Його соціально-психологічні ідеї теоретичної і практичної спрямованості формувалися на ґрунті філософії та педагогіки. Перші його праці, пов'язані з науково-педагогічною сферою життя, мали пряме відношення до соціальної психології. У них ключовою виступає особистість, що є індивідуальністю з певними, притаманними тільки їй, якостями, які допомагають їй творити суспільство і жити в ньому. Вчений зазначає, що індивід у процесі свого розвитку залежно від віку проходить різні стадії соціалізації, в яких задіяні сім'я, школа, держава і які впливають на формування особистості. Та звертає увагу на внутрішній світ особи – душу. На його думку, справжнє життя людини як індивіда фокусується у просторовому світі її душі; живе вона у цьому своєму внутрішньому світі, через нього сприймає зовнішнє і творить міжлюдські відносини, а через них – суспільство.

Щодо емпіричного матеріалу, який став основою побудови соціально-психологічного знання, то ним є метод тестування. Він дає науковцеві матеріал для обґрунтування соціально-психологічної сфери життя суспільства.

Суттєвим елементом наукового методу С. Балея до вивчення психіки людини є генетичний підхід (а точніше – онтогенетичний). На цьому шляху він розробляє та використовує на практиці ідею стадійності процесу формування і розвитку людини. Вчений презентує низку статей, в яких оприлюднює результати своїх досліджень психіки людини на різних стадіях вікового розвитку, по-

чинаючи від раннього дитинства до юнацького віку. Це дає йому можливість вивчати психіку як об'єкт, позбавлений сталості, як феномен, що постійно перебуває в стані еволюції, зокрема, відповідно до рівня вікового розвитку організму. Дослідник звертає увагу на те, що значну роль у функціонуванні психіки відіграє рівень духовної розвиненості людини, рівень її соціалізації, ступінь її окультурення.

Вчений один з перших порушує питання про те, що треба розрізняти суспільну психологію і соціологію. Він не абсолютизує колективності серед форм соціального життя людей. Згідно з його тлумаченням, соціум не поглинає індивіда, не позбавляє його особистих рис, що становлять його індивідуальність. У своїй роботі він прагне уточнити завдання суспільної психології, вважаючи, що вона повинна займатись розглядом індивіда на тлі групи, а саме: вивчати процес становлення людини як суспільного індивіда, її усупільнення, соціалізацію.

С. Балей формує власну концепцію соціальної психології, яку реалізує у ґрунтовній праці «Вступ до суспільної психології». Ця книга, яка була першою працею з суспільної психології в Польщі, висвітлює психологічні аспекти формування груп людей, суспільні контакти між людьми, регулятори відносин між ними. Під теоретичний аналіз підпадають різні прояви міжособистісних відносин, які трактуються як суспільні відносини. Автор присвячує окремий розділ психології натовпу, психічним механізмам виникнення суспільних настановлень, психічним аспектам пропаганди, що говорять також про політико-психологічну лінію аналізу суспільних процесів науковцем [1].

Поєднував педагогічну діяльність з використанням власних ідей з соціальної психології і А. Волошин. Соціально-психологічні погляди базувалися на основі досягнень європейської педагогічної думки кінця XIX – початку XX століття. Він сформував педагогічну концепцію, яка по суті несла соціально-психологічний значення. Мета концепції полягала в тому, щоб якомога зручніше, обдуманіше наблизити процес навчання та виховання до життя, поєднавши моральне, духовне і фізичне виховання, обстоючи при цьому трудове виховання. Основними компонентом виховання, за А. Волошином є сім'я, школа, держава, церква та вихователь. Допоміжною ланкою в цьому списку є педагогічна психологія, мета якої – сприяти кращому засвоєнню соціального знання [11].

Ще одним виразником соціально-психологічних ідей вітчизняної наукової спадщини західної частини України був Я. Ярем. Його наукові інтереси мали різнобічний характер, але вони і не обминули дану науку. Сфера діяльності Я. Яреми поширювалася на етнопсихологію. Вивчаючи український світогляд та духовність українського народу, на основі своїх досліджень дійшов таких висновків, що при наявності егоцентризму в українців («моя хата скраю») та при «соціальної незацікавлені», вони мають іншу цінну соціальну здатність «спочувати з другими», тобто ототожнювати себе з іншими [26]. Я. Ярема один з перших започаткував дослідження по вивченню соціально-психологічної сфери українського соціуму.

Підсумовуючи здобутки вищезазначених представників соціально-психологічної спадщини звернемо увагу на те, що соціально-психологія як окрема дисципліна в західній частині України ще не існувала, але вже був теоретичний матеріал, який мав емпіричне підґрунтя для того, щоб надати цій дисципліні статус самостійної науки. Основним джерелом соціально-психологічних ідей в західній частині України стала педагогіка та філософія. Ці науки стали плацдармом для розвитку соціально-психологічних ідей в нашій державі.

Харківська психологічна школа - неформальна організація психологів, що працювали в 30-х роках XX у наукових установах Харкова над розвитком ідей Л. Виготського і над формулюванням на цій основі основ діяльнісного підходу в психології. До цієї школи належали: А. Леонт'єв, А. Лурія, П. Зінченко, А. Запорожець, П. Гальперін та інші. У 20-х роках XX століття в Харкові вже склалася репутація відомого наукового центру, у якому розвивалися різні напрямки як гуманітарних, так і природничих наук. В цей період Харків також був столицею України, що обумовило відкриття в ньому нових наукових і навчальних закладів. У 1932 році було прийняте рішення про укрупнення цих установ, і їх об'єднали в одну організацію - Всеукраїнську психоневрологічну академію. Це була унікальна полі-функціональна установа, до складу якої входив і сектор психології. Він складався з відділів загальної, генетичної і клінічної психології. У зв'язку з цим виникла потреба знайти і запросити психологів-фахівців для роботи в цих відділах. Одним з таких фахівцем був І. Соколянський, видатний дефектолог та засновник радянської педагогіки для сліпоглухонімих [19].

І. Соколянський прагнув створити спеціальну «дидактику», яка б поєднувала в собі психологію та педагогіку [20]. Під «ди-

дактикою» він розумів сукупність правил, діючи за якими учитель міг би навчати сліпоглухонімих закономірно досягати передбаченого результату.

Ціла школа під керівництвом І. Соколянського розробляє нову методику навчання глухонімих мові. Найважчою роботою на цьому шляху є прищеплення повсякденних навичок і включення в колектив. Для покращання і полегшення результатів цього дослідження проводилася робота, що втілювала в собі соціально-психологічні ідеї.

Проводилася робота з дослідження колективу О. Залужним [19]. Поширюючи в напрямку «змістової й методичної цілісності» застосування рефлексологічної методики, науковець спрямував свої зусилля на вивчення колективу, зокрема дитячого, користуючись насамперед систематичним спостереженням і натуральним (природним) експериментом. Він, по суті, переходить до сфери соціальної психології, хоч і вживає все ту ж рефлексологічну термінологію. О. Залужний критикує ідеалістичну психологію та педагогіку за те, що вони вивчали етичні норми поведінки на підставі абстрактних філософських міркувань про те, якою повинна бути людина взагалі. Відносно цього «ідеального типу» характеризували реальних людей. Натомість треба вивчати дітей виходячи з соціальних умов, в яких вони живуть. Так буде знайдено тип дитини або колективу, який у конкретних умовах найчастіше трапляється. Це і буде стандартний, нормальний тип. О. Залужний дотримувався думки, що скрізь у дослідженнях на перше місце треба ставити методику систематичного спостереження й натурального експерименту, а не використовувати штучні умови заради отримання результату.

Книга О. Залужного «Учення про колектив» викликала тривалу і принципову критику. Поки йшла мова про дитячий колектив, тут природний експеримент ще був можливим і отримані дані могли мати наукову цінність. Коли ж О. Залужний зробив спробу дослідити колектив узагалі, розкрити, по суті, соціологічну природу будь-якого колективу. Абстрагувавшись від сенсу його життя, він наразився на серйозні нарікання.

Представники харківської наукової школи виявили різні способи наблизитися до соціально-психологічної проблематики. Мається на увазі рефлексологія як механізм об'єднання людей у колектив. Своїм завданням вона ставила побудувати науку про поведінку. Методологічною основою для її піднесення стали розвиток

колективу, умови становлення поведінки соціуму, особистісна психологія в умовах колективного прояву.

Ще однією актуальною проблематикою було інтенсивне розроблення соціально-психологічного аспекту управління проблемами професійної придатності – психотехніка. Соціально-психологічні дослідження психології праці торкалися проблем керівництва трудовим колективом, конфлікту, організації трудового процесу.

В Одеській науковій школі соціально-психологічна тематика розроблялася Д. Елькіним. Сфера інтересів якого була пов'язана з дитячою і педагогічною психологією. Результатом діяльності на цій ниві є публікація монографії «Педагогіка і психологія пам'яті», в якій викладено низку практичних рекомендацій навчання з метою підвищення його ефективності. Знання природи, закономірностей та історичних особливостей внутрішнього світу, її психіки відіграє важливу роль у боротьбі релігійних засобів, марновіствах, у протистоянні з пережитками минулого в свідомості людей. Значне місце у цій боротьбі належить учителеві, вихователю, батькові, які є організаторами і керівниками виховання підростаючого покоління.

Виходець з **Київської наукової школи** В. Зеньковський зробив свій внесок у розвиток соціальної психології.

В. Зеньковський – це один з виразників академічної думки, філософ, педагог, психолог, богослов [18]. Звертаючись до вивчення соціальних сил у душі дитини, він вказує на вагому роль соціального спілкування у формуванні дитячої душі. «Лише одночасний розвиток індивідуальної сили і соціальних навичок намічає шлях нормального розвитку особистості» [14].

В. Зеньковський у праці «Соціальне виховання, його завдання і шляхи» аналізує соціальні аспекти проблеми розвитку особистості, акцентує увагу на соціальному спілкуванні у становленні дитячої душі. На його переконання, дитина може нормально розвиватися при одночасному розвитку індивідуальної сили і соціальних навичок.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що представники харківського, київського та одеського наукових осередків розвивали соціально-психологічне знання переважно на основі роботи з колективом та не відокремлюючи це знання від суспільствознавчих наук (педології, рефлексології). Вся теоретична робота українських педологів і їх досягнення були тісно пов'язані з практикою. В педологічних дослідженнях було багато ідеологізованого. У

більшості праць можна побачити пріоритет колективного над індивідуальним. Але в сукупності дані педологів висвітлюють унікальну картину багатьох сторін соціального життя в Україні 20-30-х років.

Висновки. 1. Основним джерелом соціально-психологічних ідей II чверті XX ст. були представники різних наук, які працювали в галузі філософії (С. Балей), педагогіки (А. Волошин), педагогіки (Д. Елькін), загальної та генетичної психології (І. Соколянський), педології (О. Залужний), богослов'я (В. Зеньковський). У їх працях переважав філософський, соціологічний та психологічний підходи до проблем соціальної психології.

2. Початкові зародки розвитку соціальної психології спостерігаються у надрах суспільних і природничих наук: філософії, психології, соціології. В першій половині XX століття соціальна психологія робить спроби відмежуватись від них: тривають дискусії на тему предмету науки, та методів її дослідження. Зрештою, все зводиться до марксистської методології дослідження суспільних явищ і відмові у самостійності її існування. Все ж таки, незважаючи на ситуацію, соціально-психологічні ідеї мали право на існування завдяки основними науковими донорам – психологам, невропатологам, педагогам, філософам.

3. Предметом досліджень були: внутрішній світ особистості – душа; психологічні особливості особистості на різних стадіях вікового розвитку; особливості існування дитячого колективу та шляхи його формування; особливості існування процесу виховання дітей з вадами розвитку; механізми, які зумовлюють процес виховання; колектив (дитячий, трудовий); етнонаціональні особливості українського народу і т. д.

4. Різниця між науковими школами, які розробляли соціально-психологічну проблематику в контексті різних наук, полягала в тому, що в Харкові, Одесі, Києві розробляється теоретико-методологічний апарат, який був використаний на практиці, спрямований на проблеми розвитку дитячої та педагогічної психології, але через обмеженість у використанні методів не міг забезпечити ефективного дослідження соціально-психологічних проблем. Основна увага приділялася особистості та колективу (дитячий, педагогічний, трудовий), що було обумовлено історичною епохою.

5. У межах Львівської школи тематика досліджень була зорієнтована на європейську педагогічну науку і розвивалася в філософсько-психологічному напрямку, який реалізовував гуманістичні підходи до вивчення й тлумачення реальності.

6. Пророблений аналіз показав потенціал теоретико-методологічних розробок вітчизняних науковців II чверті XX століття, їх актуальність для розв'язання проблемних питань сучасного етапу розвитку соціальної психології не має сумнівів. Тому перспективою наступних розвідок мають стати глибокі дослідження соціально-психологічних учень вітчизняних мислителів зазначеного періоду.

Література

1. Бaley Степан. Збірник праць у п'яти томах, Т. 1. – Львів-Одеса, 2002.
2. Бaley С. Вибрані праці з соціальної і педагогічної психології. Тернопіль, 1995.
3. Бaley С. Експеримент в науці психології // Звіт дирекції Ц. К. гімназії з руською викладовою мовою в Перемишлі за шкільний рік 1912, 1913. – Перемишль, 1913.
4. Бaley С. Осудні почування і «наставлення» // Записки НТШ. – 1918. – Т. 126 – 127.
5. Бaley С. Нарис психології. – Львів; К.: Нові шляхи, 1922.
6. Бaley С. Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. 60, кн. 10.
7. Бaley С. Психологія шкільного класу // Мандрівець. Освітнянський журнал. – 1995, квітень. – 2 (5) – С. 82-89.
8. Волошин А. Дидактика. – Ужгород: Накладом Пед. товариства Підкарпатської Русі, 1932.
9. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительської семінарії. – Ужгород: Унію, 1931.
10. Волошин А. Педагогічна методологія. Кн. I. Методологія навчання. – Прага: Пробоєм, 1943.
11. Волошин А. Педагогічна психологія. – Ужгород: Накладом Пед. товариства Підкарпатської Русі, 1932.
12. Година М.К. Психологічні ідеї І.Я. Франка // Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. – К.: Рад. школа, 1955.
13. Данилюк І.В. Історія психології в Україні: західні регіони (остання чверть XIX – XX століття). – К.: Либідь, 2002.
14. Зеньковський В.В. Социальное воспитание, его задачи и пути // Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург, 1995.
15. Іванова О.Ф. Історія психології XIX – XX століття / На матеріалі розвитку психології на Слобожанщині / Навч. посіб. – Харків: ХДУ, 1995.

16. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. - М., 1988.
17. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навч. посіб. К.: Академвидав, 2005.
18. Плужник В.О. «Київська школа філософії»: гносеологічні пошуки кінця XIX – початку XX століття: Автореферат дис. канд. філос. наук. – К., 1998.
19. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття. – К.: Вища шк., 1995.
20. Українська педагогіка в персоналіях. У двох томах. Книга друга. XX століття / За ред. О.С. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005.
21. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М.: КСП+, 1999.
22. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: УВУ, 1993.
23. Ярема Я. Вступ до філософії. – Прага, 1924.
24. Ярема Я. Педагогічна психологія. Прага, 1928.
25. Ярема Я. Психографія в школі. Зразок психографічної схеми з коментарем Яреми. – Прага: Заходом шкільної друкарняної робітні укр. реф. реальної гімназії, 1925.

В статье рассматривается история развития социальной психологии начиная со II четверти XX столетия. Проведен анализ источников и на их основе определены направления развития данной науки. Сделаны выводы о том, что отечественное научное наследие богато на наличие социально-психологических идей, которые имеют собственный путь и свои особенности развития.

Ключевые слова: *социально-психологические идеи, отечественное научное наследие, научная школа.*

The article deals with the history of social psychology development from the second quarter of XX century. Directions of development of this science are defined on the basis of literature analysis. It's proved, that Ukrainian scientific legacy is rich on social-psychology ideas, which has own way and peculiarities of development.

Key words: *social-psychology ideas, Ukrainian scientific legacy, scientific «school».*